(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

[१९६१] १ सुप्रीम कोर्ट रिपोर्टस ६०६

ओरिसा राज्य आणि अन्य

विरुद्ध

राम नारायण दास

(न्यायमूर्ती एस. के. दास, एम. हिदायतुल्ला, के. सी. दास गुप्ता, जे. सी. शाह आणि एन. राजगोपाळ अय्यंगार)

लोकसेवक- परिविक्षाधीन उपनिरीक्षक- असमाधानकारक काम आणि वर्तनासाठी सेवेतून मुक्त - । - बडतर्फी मानले जाईल - भारताचे संविधान, अनुच्छेद ३११ (२).

उत्तरवादीला ओरिसा पोलीस दलात परिवीक्षाधीन उपनिरीक्षक म्हणून नियुक्त करण्यात आले. त्यांना "कर्तव्यांकडे घोर दुर्लक्ष (कर्तव्यांत अत्यंत हयगय) आणि असमाधानकारक काम केल्याबद्दल" सेवेतून का मुक्त केले जाऊ नये ? अशी कारणे दाखवा सूचना बजावण्यात आली होती. त्याने आपले स्पष्टीकरण सादर केले आणि काही साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची संधी मागितली. पोलिस उप-महानिरीक्षकांनी हे स्पष्टीकरण असमाधानकारक मानले आणि असमाधानकारक काम आणि वर्तनासाठी उत्तरवादीला सेवेतून बडतर्फ करण्याचा आदेश पारित केला. उत्तरवादींनी असा युक्तिवाद केला की हा आदेश दोन कारणास्तव अवैध आहेः (१) कलम ३११ (२) च्या

अर्थांतर्गत प्रस्तावित कारवाईविरुद्ध कारणे दाखविण्याची त्याला वाजवी संधी देण्यात आली नाही आणि (२) त्याला सुनावणीची संधी देण्यात आली नाही किंवा आरोपांवर कोणताही पुरावा घेण्यात आला नाही.

सेवामुक्तीचा आदेश म्हणजे बडतर्फी नव्हे आणि त्याला राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३११ (२) चे संरक्षण मिळत नाही आणि तो एक वैध आदेश होता. उत्तरवादी, जो परिवीक्षाधीन होता, त्याच्या सेवा नियमांनुसार संपुष्टात आणल्या गेल्या, शिक्षेद्वारे नाही. त्याने धारण केलेल्या पदावर त्याचा कोणताही अधिकार नव्हता आणि त्याच्या नियुक्तीच्या अटींनुसार तो त्याच्या परिवीक्षा कालावधी दरम्यान कोणत्याही वेळी सेवामुक्त होण्यास पात्र होता. उत्तरवादीला दिलेली सूचना नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियमांच्या नियम ५५- ख अंतर्गत होती ज्यामुळे परिवीक्षाधीन व्यक्तीच्या सेवा समाप्त करण्यापूर्वी अशी सूचना देणे बंधनकारक होते. ही चौकशी केवळ तो कायम करण्यास योग्य आहे की नाही हे निश्चित करण्यासाठी होती.

श्याम लाल विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य, [१९५५] १ एस. सी. आर. २६ आणि पुरुषोत्तम लाल धिंग्रा विरुद्ध. भारतीय संघ, [१९५८] एस. सी. आर. ८२८ द्वारे संदर्भित.

बिहार राज्य विरुद्ध गोपी किशोर प्रसाद, ए. आय. आर. १९६० एस. सी. ६८९, उल्लेखनीय.

दिवाणी अपील न्यायाधिकार क्षेत्र: दिवाणी अपील क्रमांक ६१/१९५९.

मूळ न्यायाधिकार क्षेत्र प्रकरण क्रमांक ४४९/१९५६ मधील ओरिसा उच्च न्यायालयाच्या दिनांक ४ डिसेंबर १९५७ रोजीच्या निकाल आणि आदेशावरून विशेष अनुमती अपील.

अपीलकर्त्यांची बाजू भारताचे महान्यायअधिकर्ता (सॉलिसिटर जनरल), सी. के. दफ्तरी, डी. एन. मुखर्जी आणि टी. एम. सेन यांनी मांडली.

उत्तरवादी हजर झाला नाही.

८ सप्टेंबर १९६०. न्यायालयाचा निर्णय न्यायमूर्ती शाह यांनी दिला :-

उत्तरवादीची १९५० साली ओरिसा पोलीस दलात परिवीक्षाधीन उपनिरीक्षक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती. दिनांक २८ जुलै १९५४ रोजी त्यांच्याविरुद्ध प्राप्त झालेल्या प्रतिकूल अहवालाच्या पार्श्वभूमीवर, उत्तरवादीला सूचना बजावण्यात आली होती, ज्यात त्याला "कर्तव्यांकडे घोर दुर्लक्ष (कर्तव्यांत अत्यंत हयगय) आणि असमाधानकारक काम केल्याबद्दल" सेवेतून का मुक्त केले जाऊ नये, अशी कारणे दाखवा सूचना बजावण्यात आली होती. सूचनेमध्ये, कर्तव्याकडे दुर्लक्ष केल्याचे दहा विशिष्ट प्रसंग आणि गैरवर्तणूकीचे दोन प्रसंग-बेकायदेशीर पारितोषणाची स्वीकृती आणि अधिकृत नोंदी बनावट करणे, नमूद करण्यात आले होते. आपल्या स्पष्टीकरणाद्वारे, उत्तरवादीने असे सादर केले की, सूचनेमध्ये नमूद केलेल्या कर्तव्यात दुर्लक्ष केल्याच्या घटनांबद्दल पोलिस अधीक्षकांनी त्याच्याविरुद्ध आधीच कारवाई केली आहे आणि त्या संदर्भात त्याच्या विरुद्ध पुढील कोणतीही कारवाई केली जाऊ शकत नाही, कारण असे

करणे म्हणजे दुहेरी शिक्षा ठोठावण्यासारखे आहे. त्याने गैरवर्तनाशी संबंधित आरोप नाकारले आणि असे सादर केले की, हे त्याच्याशी वैर असलेल्या साक्षीदारांच्या अप्रमाणित विधानांवर आधारित होते. त्या साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची संधीही त्याने मागितली. पोलीस उप महानिरीक्षकांनी स्पष्टीकरण विचारात घेतले आणि निरीक्षण नोंदवलेः

"मी परिवीक्षाधीन उपनिरीक्षकाचे निवेदन काळजीपूर्वक पाहिले आहे. वाईट कामाच्या विशिष्ट घटनांसाठी पोलीस अधीक्षकांनी त्याला आधीच शिक्षा केली आहे या त्याच्या युक्तिवादामुळे त्याला फारसा फायदा होत नाही, कारण परिवीक्षा कालावधीतील वाईट कामाच्या या सर्व घटना त्याच्या कायम करण्याच्या गुणवत्तेसाठी किंवा अन्यथा विचार करताना एकत्रितपणे घ्याव्या लागतील. उप-निरीक्षकाला या आधीच एका जिल्ह्यात वेगवेगळ्या पोलिस अधीक्षकांखाली काम करण्याची पुरेशी संधी मिळाली आहे, परंतु तो कोणाकडूनही अधिकृत उत्तम अभिप्राय मिळवू शकला नाही. विचारार्थ दिलेले निवेदन सादर केल्यानंतर त्यात त्याच्या विरोधात प्रतिकूल अहवाल देण्यात आला. त्यामुळे त्याला यापुढे सेवेत कायम ठेवणे योग्य नाही. ज्या तारखेला हा आदेश त्याला देण्यात आला त्या तारखेपासून त्याला सेवेतून मुक्त करण्यात आले आहे."

दिनांक ११ डिसेंबर १९५४ रोजी पोलीस उप महानिरीक्षकांनी उत्तरवादीला सेवेतून मुक्त करताना खालीलप्रमाणे औपचारिक आदेश दिलाः

"कटक जिल्ह्यातील परिविक्षाधीन उप-निरीक्षक रामनारायण दास यांना आदेश दिल्याच्या तारखेपासून असमाधानकारक काम आणि वर्तनासाठी सेवेतून मुक्त करण्यात आले आहे."

त्यानंतर उत्तरवादीने संमत केलेल्या आदेशाच्या वैधतेस आव्हान देणारी आणि सेवामुक्तीचा आदेश रद्द करणाऱ्या प्राकर्षण (Certiorari) किंवा इतर कोणत्याही रिटच्या स्वरूपातील रिट जारी करण्याची प्रार्थना करणारी याचिका संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये ओरिसा उच्च न्यायालयात येथे सादर केली. इतर गोष्टींबरोबरच, उत्तरवादीने विनंती केली की, (१) सेवामुक्तीचा आदेश अवैध आहे कारण त्याला घटनेच्या अनुच्छेद ३११ (२) च्या अर्थानुसार त्याच्या संदर्भात प्रस्तावित कारवाईविरुद्ध कारणे दाखवण्याची वाजवी संधी देण्यात आली नव्हती, (२) की सेवामुक्तीचा आदेश अवैध होता कारण त्याला सुनावणीची संधी देण्यात आली नव्हती किंवा आरोप निश्चित करताना कोणतेही पुरावे घेतले गेले नाहीत.

उच्च न्यायालयाने दिनांक ४ डिसेंबर १९५७ रोजी दिलेल्या आदेशाद्वारे सेवा मुक्तीचा आदेश बाजूला सारला. उच्च न्यायालयाच्या दृष्टिकोनातून, पोलीस उप महानिरीक्षकांनी आक्षेपार्ह आदेश पारित करताना भ्रष्टाचाराचे आरोप विचारात घेतले होते आणि ज्या साक्षीदारांच्या विधानांवरून गैरवर्तनाचा आरोप करण्यात आला होता, त्या साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची संधी उत्तरवादींना देण्यास त्यांनी नकार दिला होता. उच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण

आणि अपील) नियमांच्या नियम ५५ नुसार विचार केल्याप्रमाणे चौकशी न करता आणि संविधानाच्या अनुच्छेद ३११ (२) च्या आवश्यकतांचे पालन न करता उत्तरवादीला सेवेतून सेवामुक्त करून, "त्याच्या भविष्यातील कारकीर्दीवर परिणाम करणारा एक न मिटणारा कलंक" लावला गेला आहे. उत्तरवादीला सेवेतून मुक्त करण्याचा आदेश रद्द करणाऱ्या रिट जारी करण्याच्या आदेशाच्या विरोधात, या अपीलाला विशेष अनुमतीद्वारे प्राधान्य देण्यात आले आहे.

उत्तरवादी निःसंशयपणे ज्या वेळी त्याच्या विरुद्ध कार्यवाही सुरू करण्यात आली होती आणि जेव्हा त्याला सेवेतून मुक्त करण्यात आले होते, तेव्हा तो एक परिवीक्षाधीन होता आणि त्याला त्याने धारण केलेल्या पदावर कोणताही अधिकार नव्हता. त्याच्या नियुक्तीच्या अटींनुसार उत्तरवादीला त्याच्या परिविक्षाधीन कालावधीत केव्हाही सेवामुक्त केले जाऊ शकत होते. ओरिसा राज्याच्या पोलीस नियमावलीच्या नियम ६६८ नुसार, जेवढे आवश्यक आहे, ते उद्धृत केले गेले आहेः

"सर्व अधिकाऱ्यांची प्रथमतः नियुक्ती किंवा पदोन्नती परिवीक्षा -कालावधीसाठी केली जाईल. जेथे परिविक्षा कालावधी अन्यथा नियमांमध्ये प्रदान केलेला नाही, तो कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या बाबतीत दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी असेल ......अशी नियुक्ती किंवा पदोन्नती करण्याचे अधिकार असलेले प्राधिकरण अशा परिवीक्षा कालावधीत आणि नियम ८२० मध्ये नमूद केलेल्या औपचारिकतेशिवाय कोणत्याही वेळी थेट नियुक्त केलेल्या कार्यकारी अधिकाऱ्याला काढून टाकू शकते किंवा ज्या

अधिकाऱ्याने त्याच्या नियुक्तीच्या अटी पूर्ण केल्या नाहीत किंवा ज्याने अशा नियुक्तीसाठी किंवा पदोन्नतीसाठी अयोग्य आढळून आला अशा पदोन्नती दिलेल्या अधिकाऱ्याला परत पाठवू शकते".

खंड (ख) नुसार पोलीस नियमावलीच्या नियम ६८१ चा आवश्यक भाग उद्धृत केला आहे.

" सहाय्यक उपनिरीक्षक पदावरून पदोन्नती मिळालेल्यांना कायम केले जाईल (नियम ६५९ (ङ)) आणि थेट नियुक्त झालेल्यांची दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी परिवीक्षा -कालावधीसाठी (प्रोबेशनवर) नियुक्ती केली जाईल. त्या कालावधीच्या शेवटी, ज्यांना सक्षम आणि योग्य घोषित केले जाईल त्यांना उप महानिरीक्षकाद्वारे कायम केले जाईल. इतरांना त्याच प्राधिकाऱ्याद्वारे सेवामुक्त केले जाईल".

नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियमांच्या नियम ५५-ख मध्ये, जोपर्यंत ते आवश्यक आहे तोपर्यंत तरतूद आहेः

" परिवीक्षाधीन व्यक्तीची नोकरी कोणत्याही विशिष्ट दोषामुळे किंवा सेवेसाठी त्याच्या अनुपयुक्ततेमुळे, मग तो परिवीक्षा कालावधी दरम्यान किंवा संपल्यावर, संपुष्टात आणणे जेथे प्रस्तावीत आहे, तेंव्हा परिवीक्षाधीन व्यक्तीला अशा प्रस्तावाची कारणे सूचित केली जातील आणि नोकरी संपुष्टात आणण्यासाठी सक्षम प्राधिकाऱ्याद्वारे आदेश पारित होण्यापूर्वी, त्याविरुद्ध कारणे दाखवण्याची संधी दिली जाईल".

उत्तरवादीची नोकरी संपुष्टात आणावी की नाही याबाबतची कारणे दाखवा सूचना, नियम ५५- ख द्वारे अनिवार्य करण्यात आली होती. उत्तरवादीची नियुक्ती करणाऱ्या पोलीस उप-महानिरीक्षकांनी त्याला कोणत्या कारणास्तव सेवा मुक्तीचा आदेश देण्याचा आदेश प्रस्तावित करण्यात आला होता याची सूचना देऊन अवगत केले आणि प्रस्तावित केल्याप्रमाणे कारवाई का केली जाऊ नये याची कारणे दाखविणे आवश्यक केले. नोटीसमध्ये दोन भाग होते, (१) राम नारायण दास यांना 'कर्तव्याकडे घोर दुर्लक्ष (कर्तव्यात अत्यंत हयगय) आणि असमाधानकारक काम' आणि (२) 'संशयास्पद आणि पोलिसांना न शोभणारे वर्तन' अशा दहा प्रमुख बाबींशी संबंधित होते, ज्यामध्ये सार्वजनिक नोंदी बनावट करण्याच्या आणि बेकायदेशीर परितोषण स्वीकारण्याच्या विशिष्ट घटना मांडण्यात आल्या होत्या. पोलिस उप महानिरीक्षकांनी यापूर्वी येथे दिलेल्या आपल्या आदेशाद्वारे स्पष्टपणे असे निरीक्षण नोंदवले आहे की त्यांनी उत्तरवादीला सेवेत कायम करण्याच्या प्रकरणाचा विचार करताना, त्यांना प्राप्त झालेले अहवाल विचारात घेतले होते. उत्तरवादीला कळवलेल्या औपचारिक आदेशात असेही म्हटले आहे की उत्तरवादीला असमाधानकारक काम आणि वर्तनामुळे सेवेतून मुक्त करण्यात आले आहे. आदेशात दिलेली कारणे स्पष्टपणे सूचित करतात की उत्तरवादीला देण्यात आलेली नोटीस नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियमांच्या नियम ५५-ख अंतर्गत त्याची सेवा कायम केली जावी की त्याची नोकरी संपुष्टात आणली जावी हे निश्चित करण्यासाठी होती. प्रथमदर्शनी, हा आदेश उत्तरवादीची परिवीक्षाधीन म्हणून केलेली नोकरी संपुष्टात आणणारा आहे आणि तो त्याला सेवेतून बडतर्फ करणारा

आदेश नाही. तथापि, उच्च न्यायालयाने असे अधिनिर्णित केले आहे की, सेवा मुक्तीचा आदेश शिक्षा ठोठावण्यासारखा आहे, कारण उत्तरवादीला "वाईट परिणाम भोगण्यासह आणि त्याच्या भविष्यातील कारकीर्दीवर परिणाम करणाऱ्या एका न मिटणाऱ्या कलांकासह राहावे लागेल."

उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचे समर्थन करण्यासाठी उत्तरवादी आमच्यासमोर हजर झाला नाही, परंतु याचिकेच्या समर्थनार्थ हजर झालेल्या विद्वान महान्यायअभिकर्त्याने (सॉलिसिटर जनरल) अभिलेखावरील सर्व सामग्री आणि उत्तरवादी च्या प्रकरणावर परिणाम करणाऱ्या संबंधित अधिकाऱ्यांकडे आमचे लक्ष वेधले आहे.

श्यामलाल विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य आणि भारतीय संघराज्य [१] **(१)[१९५५ एस. सी. आर २६]** मध्ये असे अधिनिर्णित केले गेले होते की नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियमांनुसार एखाद्या अधिकाऱ्याची सक्तीची सेवानिवृत्ती म्हणजे संविधानाच्या अनुच्छेद ३११ च्या अर्थानुसार बडतर्फ करणे किंवा काढून टाकणे असे नाही. त्या प्रकरणात, संबंधित लोकसेवकाला लोकसेवक म्हणून केलेल्या गैरवर्तनाच्या तीन विशिष्ट बाबींबाबत कारण दर्शविण्यासाठी नोटीस बजावण्यात आली होती, ज्यावर त्याने आपले स्पष्टीकरण सादर केले. त्यानंतर, अध्यक्षांनी या प्रकरणाचा आणि प्रकरणाच्या चौकशीसाठी नेमलेल्या आयोगाच्या शिफारशीचा विचार करून, लोकसेवकाला "सेवेतून तत्काळ निवृत्त करावे" असा निर्णय घेतला. या आदेशाला

अलाहाबाद येथील उच्च न्यायालयात संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये दाखल केलेल्या याचिकेद्वारे आव्हान देण्यात आले होते. याचिका फेटाळण्याच्या आदेशाविरूद्ध केलेल्या अपीलात, या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की लोकसेवकाला सक्तीने सेवानिवृत करण्याच्या आदेशात "दोषारोप किंवा आरोपाचा कोणताही घटक" समाविष्ट नाही आणि संविधानाच्या अनुच्छेद ३११ (२) च्या अर्थांतर्गत बरखास्ती किंवा काढून टाकणे असे नाही आणि राष्ट्रपतींच्या आदेशाला या आधारावर आव्हान दिले जाऊ शकत नाही की लोकसेवकाला त्याच्या संदर्भात प्रस्तावित केलेल्या कारवाईविरुद्ध कारणे दाखवण्याची पूर्ण संधी देण्यात आलेली नाही.

परशोत्तम लाल धिंग्रा विरुद्ध भारतीय संघराज्य [१] [**१ (१९५८) एस . सी. आर .८२८]** या खटल्यात या न्यायालयाने बहुमताने असे म्हटले आहे की, जर एखाद्या प्रमुख पदावर असलेल्या अधिकाऱ्याला त्याच्या सेवेत कायम राहण्याचा नियमांनुसार कोणताही अधिकार नसेल आणि सामान्य कायद्यांतर्गत अशी नियुक्ती वाजवी सूचनेनंतर कोणत्याही वेळी समाप्त करण्यायोग्य असेल, तर लोकसेवकाला त्याच्या मूळ पदावर परत ठेवणे हे त्याच्या अधिकारांचे समापहरण ठरणार नाही: तो आदेश "त्यांच्याविरुद्ध प्रतिकूल ठरला नाही आणि शिक्षेद्वारे दर्जा हानि झाली असे मानता येणार नाही. बहुमताशी असहमत असलेले न्यायमूर्ती बोस यांनी असे निरीक्षण नोंदवले की, वास्तविक कसोटी ही होती की करार संपुष्टात आल्यामुळे उद्भवणाऱ्या वाईट परिणामांहून अधिक वाईट परिणाम या आक्षेपीत आदेशाचा परिणाम म्हणून उद्भवण्याची शक्यता आहे का ?:

जर ते असतील तर, जरी अशा वाईट परिणामांना नियमांनुसार दंड म्हणून विहित केले गेले नसले तरी संविधानाचे कलम ३११ लागू होईल. त्या प्रकरणात, मुख्य न्यायमूर्ती दास यांनी बहुमताचा निकाल देताना, लोकसेवकांच्या नोकरीच्या समाप्तीसाठी लागू असलेल्या कायद्याचे सर्वसमावेशक पुनरावलोकन केले आणि पृ. ८६१-८६३ मध्ये खालीलप्रमाणे (आढावा घेतला) सारांश दिला:

' सेवेची कोणतीही आणि प्रत्येक समाप्ती म्हणजे बडतर्फ करणे, काढून टाकणे किंवा पदावनत करणे नाही. या न्यायालयाने सतीश चंदर आनंद विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१) **[१ (१९५३)एस सी आर ६५५]** या खटल्यात म्हटल्याप्रमाणे, संविदात्मक अधिकाराचा वापर करून केलेली सेवा समाप्ती ही स्वतःहून बडतर्फ करणे किंवा काढून टाकणे नाही. त्याचप्रमाणे, सेवेच्या अटींचे नियमन करणाऱ्या विशिष्ट नियमानुसार सक्तीच्या निवृत्तीद्वारे सेवा समाप्त करणे हे शिक्षेस पात्र नाही आणि कलम ३११ (२) ला आकर्षित करत नाही, जसे की या न्यायालयाने श्यामलाल विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य (२) **[२(१९५५) एस.सी.आर. २६]** या प्रकरणात म्हटले आहे. थोडक्यात, जर सेवेची समाप्ती संविदात्मक अधिकाराचा किंवा सेवा नियमांवर आधारित असेल तर प्रथमदर्शनी, समाप्ती ही शिक्षा नाही आणि त्याचे कोणतेही वाईट परिणाम होत नाहीत आणि त्यामुळे अनुच्छेद ३११ आकर्षित होत नाही. परंतु जरी सरकारला, सविंदेद्वारे किंवा नियमांनुसार, बडतर्फीची शिक्षा, किंवा पदावरून काढून टाकणे किंवा पदावनत करण्यासाठी विहित केलेल्या प्रक्रियेतून न जाता नोकरी संपुष्टात आणण्याचा अधिकार असला तरीही,

सरकार सेवकाला शिक्षा करण्याचा पर्याय निवडू शकते आणि गैरवर्तन, निष्काळजीपणा, अकार्यक्षमता किंवा इतर अपात्रतेवर सेवा संपुष्टात आणण्याचा प्रयत्न केला जात असेल, तर ती शिक्षा आहे आणि अनुच्छेद ३११ च्या आवश्यकतांचे पालन करणे आवश्यक आहे. आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, जर सेवकाला पदावर कायम राहण्याचा अधिकार मिळाला असेल, तर जोपर्यंत सेवायोजनेच्या सविंदेत किंवा नियमांमध्ये याविरुद्ध तरतूद केली जात नाही, तोपर्यंत त्याच्या सेवा गैरवर्तन, निष्काळजीपणा, अकार्यक्षमता किंवा इतर चांगल्या आणि पुरेशा कारणांशिवाय संपुष्टात आणल्या जाऊ शकत नाहीत. अशा कारणास्तव अशा सेवकाची सेवा संपुष्टात आणणे ही एक शिक्षा असणे आवश्यक आहे आणि म्हणूनच, अनुच्छेद ३११ अंतर्गत बडतर्फ करणे किंवा काढून टाकणे, कारण ते त्याच्या अधिकाराचे समपहरण म्हणून कार्य करते आणि त्याला वेतन आणि भत्ते गमावण्याचे वाईट परिणाम भोगावे लागतात. यामुळे अधिकाऱ्यावर एक अमिट कलंक लागतो, ज्याचा त्याच्या भविष्यातील कारकिर्दीवर परिणाम होतो... परंतु सेवकाला त्या पदाचा किंवा दर्जाचा हक्क नसतो आणि सविंदेद्वारे, त्याला व्यक्त किंवा निहित करण्याचा किंवा नियमांनुसार, त्याला खालच्या पदावर आणण्याचा अधिकार सरकारला आहे या केवळ वस्तुस्थितीचा अर्थ असा नाही की सेवकाला खालच्या पदावर किंवा पदावर कमी करण्याचा आदेश कोणत्याही परिस्थितीत शिक्षा असू शकत नाही. अशा प्रकरणांमध्ये कपात शिक्षेच्या स्वरूपात आहे की नाही हे ठरवण्याची खरी कसोटी म्हणजे कपात करण्याचा आदेश देखील सेवकाला कोणत्याही दंडात्मक परिणामांसह भेटतो की नाही हे शोधणे...."सेवा समाप्त करणे "

किंवा "पद मुक्त करणे " या अभिव्यक्तीचा वापर निर्णायक नाही. अशा निरुपद्रवी अभिव्यक्तींचा वापर करूनही, न्यायालयाला वर नमूद केलेल्या दोन चाचण्या लागू कराव्या लागतात, म्हणजे, (१) सेवकाला पदाचा किंवा दर्जाचा अधिकार होता की नाही किंवा (२) येथे आधी संदर्भित केल्याप्रमाणे त्याला वाईट परिणाम भोगावे लागत आहेत का? जर प्रकरण दोनपैकी कोणत्याही एका चाचणीचे समाधान करत असेल तर असे मानले जाणे आवश्यक आहे की सेवकाला शिक्षा झाली आहे आणि त्याची सेवा समाप्ती ही बडतर्फ किंवा सेवेतून काढून टाकणे म्हणून घेतली गेली पाहिजे...."

उत्तरवादीला त्याने धारण केलेल्या पदाचा अधिकार नव्हता. त्याच्या रोजगाराच्या अटींनुसार, उत्तरवादीला नियम ५५-ख द्वारे प्रदान केलेल्या पद्धतीने सेवामुक्त केले जाऊ शकते. पुन्हा केवळ नोकरीच्या समाप्तीमुळे त्याचे वेतन किंवा भत्ते यांचे समपहरण करणे, त्याचे ज्येष्ठत्व गमावणे, त्याच्या पदोन्नतीच्या भविष्यातील संधीला अटकाव करणे किंवा पुढे ढकलणे इ. यासारखे कोणतेही वाईट परिणाम होत नाहीत. असमाधानकारक काम आणि वर्तनासाठी त्याला नोकरीतून काढून टाकण्याच्या आदेशाद्वारे उत्तरवादीच्या "भविष्यातील कारकीर्दीवर परिणाम करणारा अमिट कलंक" त्याच्यावर कसा टाकला गेला याचे आकलन करणे कठीण आहे. लोकसेवकाची नोकरी संपुष्टात आणणाऱ्या आदेशात 'सेवा मुक्त करणे' ('डिस्चार्ज)' या अभिव्यक्तीचा वापर निर्णायक नाहीःहे, काही प्रकरणांमध्ये, ते बडतर्फी सारखे असू शकते. जर एखाद्या कायमस्वरूपी पद धारण करणाऱ्या लोकसेवकाला कार्यमुक्त केल्यास, तर तो आदेश बडतर्फ किंवा

सेवेतून काढून टाकण्याएवढा असेल; परंतु तात्पुरत्या लोकसेवकाला कामावरून काढून टाकण्याचा आदेश बडतर्फीसारखा असू शकतो किंवा नसूही शकतो. तो बडतर्फीचा आदेश आहे की नाही हे चौकशीच्या स्वरूपावर, जर असेल तर, त्यामध्ये केलेल्या कार्यवाहीवर आणि अशा चौकशीवर पारित केलेल्या अंतिम आदेशाचे सार यावर अवलंबून असते.

जेथे परिवीक्षाधीन पद धारण करत असलेल्या लोकसेवकाची सेवानियमन करणाऱ्या नियमांनुसार, परिवीक्षा समाप्त करण्याच्या आदेशाच्या आधी त्याची सेवा का संपुष्टात आणली जाऊ नये ? यासाठी कारणे दाखवा सूचना द्यावी लागेल आणि लोकसेवकाला, परिवीक्षा सुरू ठेवायला हवी की नाही किंवा अधिकाऱ्याला सेवेतून मुक्त करावे हे सांगणारी कारणे दाखवा सूचना जारी केली जाते, तर त्याला सेवामुक्त करण्याचा आदेश म्हणजे शिक्षेसह बडतर्फी असे म्हटले जाऊ शकत नाही. निःसंशयपणे, सरकार एखाद्या परिवीक्षाधीनाला सेवेतून बडतर्फ करण्याच्या उद्देशाने गैरवर्तणुकीच्या आरोपाखाली त्याची औपचारिक चौकशी करू शकते आणि जर अशा चौकशीत त्याला कारवाईच्या विरोधात कारणे दाखवण्याची वाजवी संधी न देता त्याचा रोजगार संपुष्टात आणणारा आदेश दिला गेला, तर संविधानाच्या अनुच्छेद ३११ (२) च्या अर्थानुसार त्याच्याविरुद्ध कारवाई प्रस्तावित करण्याचा प्रस्ताव ठेवला तर तो आदेश निःसंशयपणे अवैध ठरेल.

महान्यायअभिकर्ता (सॉलिसिटर जनरल) यांनी बिहार राज्य विरुद्ध गोपी किशोर प्रसाद [१] **[ए.आई.आर (१९६०) एस .सी ६८९]** या न्यायालयाच्या अलीकडील निकालाकडे आमचे लक्ष वेधले, ज्यामध्ये न्यायालयाचा निर्णय देताना, विद्वान मुख्य न्यायाधीशांनी अधिकाऱ्यांकडून आणि विशेषतः परशोत्तम लाल ढींगरा यांच्या प्रकरणातून [२] **[२ (१९५८) एस .सी. आर. ८२८]** जे तात्पुरते सेवक आणि प्रशिक्षणार्थींच्या नोकरीच्या समाप्तीशी संबंधित आहे. निकालात दिलेले तिसरे प्रतिपादन खालीलप्रमाणे आहेः

"परंतु अशा व्यक्तीची सेवा कोणत्याही चौकशीशिवाय संपुष्टात आणण्याऐवजी, नियोक्ता त्याच्या कथित गैरवर्तनाची, किंवा अकार्यक्षमतेची किंवा तत्सम काही कारणास्तव, सेवेची समाप्ती ही शिक्षेच्या मार्गाने चौकशी करणे निवडतो, कारण यामुळे त्याच्या योग्यतेवर कलंक लागतो आणि त्यामुळे त्याच्या भविष्यातील कारकीर्दीवर परिणाम होतो. अशा परिस्थितीत त्याला संविधानाच्या अनुच्छेद ३११ (२) अन्वये संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे ".

हे प्रतिपादन, आमच्या निकालात, या न्यायालयाने निर्णय घेतलेल्या परिवीक्षाधीनांच्या नोकरीच्या समाप्तीशी संबंधित इतर प्रकरणांच्या तत्त्वाचे अवमूल्यन करत नाही किंवा आम्ही यापूर्वी जे निरीक्षण केले आहे त्याच्याशी ते विसंगत नाही. उत्तरवादी सेवेत कायम करण्यासाठी योग्य आहे की नाही हे तपासण्यासाठी त्याच्याविरुद्ध चौकशी करण्यात आली होती. गैरवर्तणूक, निष्काळजीपणा, अकार्यक्षमता

किंवा इतर अपात्रतेच्या आरोपांच्या चौकशीत एखाद्या लोकसेवकाला सेवामुक्त करण्याचा आदेश, जरी एखादा परिवीक्षाधीन असला, तरी त्याला शिक्षेच्या स्वरूपात योग्यरित्या मानले जाऊ शकते, परंतु त्याला सेवेत कायमस्वरूपी केले जावी की नाही हे निश्चित करण्यासाठी चौकशीनंतर परिवीक्षाधीनला सेवामुक्त करण्याचा आदेश त्या स्वरूपाचा नाही. गोपी किशोर प्रसाद यांच्या प्रकरणात (१),**[१ ए.आई.आर.१९६०एस.सी. ६८९]** कथित गैरवर्तनाच्या चौकशीनंतर लोकसेवकाला सेवेतून काढून टाकण्यात आले, चौकशी अधिकाऱ्याला लोकसेवक या पदासाठी "अयोग्य" (अननुरूप)असल्याचे आढळून आले. हा आदेश केवळ एका परिविक्षाधीन व्यक्तीला सेवेत कायम ठेवायचे की नाही हे केलेल्या चौकशीनंतर ठरवून त्याला सेवामुक्त करण्याचा नव्हता, तर न्यायालयाने "स्पष्टपणे शिक्षेच्या स्वरूपात" निरीक्षण नोंदवल्यानंतर दिलेला एक आदेश होता. आमच्या निर्णयात परशोत्तम लाल धिंग्राच्या केस (२) **[२ (१९५८) एस .सी. आर. ८२८]** आणि गोपी किशोर प्रसादच्या केस (१) **[१ ए.आई.आर.१९६०एस.सी. ६८९]** मध्ये केलेल्या निरीक्षणांमध्ये कोणतीही विसंगती नाही. नंतरच्या प्रकरणातील तिसरे प्रतिपादन गैरवर्तणूक किंवा अकार्यक्षमतेच्या आरोपांच्या चौकशीचा संदर्भ देते, जर ते प्रस्थापित आढळले; तर शिक्षा ठोठावणे आणि परिवीक्षाधीन व्यक्तीला कायम केले जावी की नाही याची चौकशी न करणे. त्यामुळे चौकशी होण्यामागची वस्तुस्थिती या प्रश्नावर निर्णायक ठरत नाही. परशोत्तम लाल धिंग्राच्या प्रकरण (२) **[२ (१९५८) एस .सी. आर. ८२८]** मध्ये नमूद केलेल्या चाचण्यांच्या प्रकाशात हा आदेश शिक्षा हेतूने दिलेला आहे की नाही हे निर्णायक ठरते.

ज्या पुराव्याकडे आणि ज्या प्रमाणांकडे आमचे लक्ष वेधले गेले आहे, त्यांचा आम्ही काळजीपूर्वक विचार केला आहे आणि आमचे निश्चितपणे असे मत आहे की उच्च न्यायालयाने उत्तरवादींना सेवेतून मुक्त करण्याचा आदेश बडतर्फीचा आदेश होता, ज्यामुळे संविधानाच्या अनुच्छेद ३११ (२) मध्ये दिलेले संरक्षण देय ठरवण्यात चूक केली

खटल्याच्या त्या दृष्टिकोनातून, हे अपील मंजूर केले जाईल आणि रिटसाठीची याचिका फेटाळली जाईल. संपूर्ण खर्चाबाबत कोणताही आदेश असणार नाही.

अपील मान्य करण्यात आले.

*****

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याची कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

*****